فضل الله انڊڙ

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ تي ڀڳتي تحريڪ جا اثر

Impact of Bhagti movement on Sindhi Classical Poetry

Abstract

The Bhagti movement, which originated in medieval India, had a profound impact on Sindhi poetry. The movement emphasized devotion and a personal connection with God, which inspired many Sindhi poets to create works that reflected this new religious spirit.

One of the most significant influences of the Bhagti movement on Sindhi poetry was the emphasis on the use of the Sindhi language. Before the movement, most of the poetry in the region was written in Persian or Arabic. However, with the Bhagti movement, poets began to compose works in the local Sindhi language, which made their poems more accessible to the common people.

The Bhagti movement also inspired Sindhi poets to create works that reflected their own experiences and emotions. They wrote about their love for God, their struggles, and their daily lives. This new emphasis on personal expression and emotions gave birth to a new genre of poetry in Sindhi literature, which is known as "Sufi poetry. "

Sufi poets such as Qazi Qadan, Shah Kareem, Lutfullah Qadri, Shah Inayat Rizvi, Shah Abdul Latif Bhitai, Sahab dino Farooqi, Roohal Faqeer, Murad Faqeer, Sachal Sarmast, Bedil and Sami, were instrumental in the development of Sindhi poetry during the Bhagti movement. They composed works that reflected the teachings of the movement and encouraged people to live a life of love, compassion, and devotion.

Bhagti movement had a profound impact on Sindhi poetry. It inspired poets to write in the local language, encouraged them to express their personal experiences and emotions, and gave birth to a new genre of poetry that reflected the teachings of the movement.

The legacy of the Bhagti movement continues to influence Sindhi poetry to this day.

Keywords: Bhagti Movement, Sindhi Classical Poetry, Sufi Poetry, Sufi Poetrys, Inspiration Poetry, Pantheism.

سنڌي ڪلاسيڪي يا اساسي شاعريءَ تي مختلف ادبي لاڙن ۽ تحريڪن جو اثر تہ پيو پر گڏوگڏ تصوف جهڙي اهم فڪر بہ ان کي متاثر ڪيو. جنهن جو بنياد فقط روحاني يا مذهبي نہ، پر ان جي پويان سياسي ۽ سماجي محرڪ بہ شامل هئا. دراصل اهي مذهبي اجاراداري ۽ تنگ نظريءَ سان گڏ دربار، قاضيءَ ۽ سمورين جابر ۽ استحصالي قوتن جي ڳنجوڙ جي خلاف بغاوتون بہ هيون. هندستان جي ڀڳتي تحريڪ بہ اهڙي سماجي اڻبرابريءَ جي نتيجي ۾ اڀري. هندو مذهب ۾ ذات پات جي فرق سبب زمانن کان مذهبي اڳواڻن نفرت جي ديوار کڙي ڪري ڇڏي هئي، ان ناانصافيءَ خلاف بغاوت جو اعلان اڻتر هو. ان ڪري "ستين صديءَ ۾ ڏکڻ (هندستان) ۾ آڏواڙ سنتن، عوام کي پريم سان پريل ڀَڏ ڀڏائي موهت ڪري ڇڏيو. آڏواڙ اکر جي تامل ڀاشا ۾ معني آهي 'اڌياتم گيان روپي سمنڊ' ۾ اونهو غوطو لڳائڻ وارو. اهي آڏواڙ سنت گهڻي ڀاڱي هيٺين جاتين سان واسطو رکندڙ هئا. ڏکڻ هند ۾ ذات پات، طبقن وغيره جو ڀيد ڀاو گهڻو هو. تنهن ڪري ذات پات جو سيني کان ڀهريون احتجاج اتان شروع ٿيو. آڏاواڙ سنت احتجاجي شاعر هئا." (1)

مذهبي اجاراداريءَ خلاف اهڙا احتجاج ڪٿي ظاهري تہ ڪٿي خاموش ۽ منفرد انداز ۾ ٿيا. يورپ جي سجاڳيءَ وارو زمانو بہ دراصل پوپ ۽ پرنس جي شڪنجي مان آزاديءَ جو احتجاجي زمانو هو. جنهن مان پروٽيسٽنٽ فرقو پيدا ٿيو. اسلامي دنيا ۾ بہ قتل و غارت، جنگين جي جنون ۽ خلافت جي مقابلي ۾ ملوڪيت اچڻ بعد خليفن جو مسجدن مان نڪري محلن ۾ منتقل ٿيڻ، اهڙا بنيادي سبب هئا، جنهن ڪري صوفين، خانقاهن ۾ مذهبي تنگ نظريءَ جي مقابلي ۾ انسان دوستي، ڀائيچاري، امن، اتحاد، اخلاق، وحدت ۽ محبت جو ماحول پيدا ڪيو ۽ بادشاهت جي دٻدٻي جي مقابلي ۾ شرعي سادگي اختيار ڪئي. انهن نفساني خواهشن تي ضابطي جي ڳالهہ ڪئي ۽ دنيا تي قبضي ڪرڻ بجاءِ دلين تي راڄ ڪرڻ جو رستو اختيار ڪيو. ان ڪري هندستان جي ذات پات واري مذهبي فرق ۽ نفرت تي اسلامي اخوت، محبت ۽ هڪجهڙائيءَ واري فڪر جو زبردست اثر ٿيو. ڪيترائي هيٺين ذاتين جا ماڻهو جلدي اسلام جي دائري ۾ اچي ويا. ان ۾ صوفين جي محبت ۽ انسان دوستيءَ وارو ڪردار اهم هو. ان ماحول جو هندو مذهب تي بہ اثر ٿيو ۽ ان ۾ تبديلي اچڻ شروع ٿي.

”جڏهن هند ۾ سنڌ ۾ اسلامي تصوف مقبول ٿيو تہ هندو ڌرم ۾ بہ هڪ انقلاب آيو ان ۾ نئين سوچ ۽ نئون فڪر پيدا ٿيو. مثلاً سڀني انسانن سان محبت ڪرڻ، ذات پات واري غير انساني رسم ۽ رواج کان نفرت ۽ بيزاري ۽ انساني ڀائيچاري واري نظريي کي پسند ڪرڻ وغيره. هوريان هوريان سڄاڻ هندن، اسلامي عقيدن جا ڪيترا عناصر هندو مذهب ۾ سمائي ڇڏيا. جيڪي ڀڳتي تحريڪ جا معتقد هئا، تن کي صوفيت يا اسلامي تصوف ۾ ڪيترين ئي سٺين ڳالهين نظر آيون.“ (2)

تصوف ۽ ڀڳتي تحريڪ جا محرڪ لڳ ڀڳ هڪ جهڙا هئا ۽ اهي تحريڪون گڏگڏ هلنديون رهيون، بلڪ جيڪڏهن ائين چئجي تہ ملي هڪ ٿي ويون تہ غلط نہ ٿيندو. مذهب خود پنهنجن دؤرن جي ظلم، بربريت ۽ اسٽيٽسڪو خلاف انقلابي صورت ۾ ظهور پذير ٿيندا پئي رهيا آهن. پر اڳتي هلي استحصالي قوتن انهن مقدس مذهبن جي اصلي فلاحي ۽ ڀلائيءَ وارن عنصرن کي مسخ ڪري، ان جي جاءِ تي ظلم، ستم ۽ اجاراداريءَ کي مسلط ڪيو. جنهن جو نتيجو وقت گذرڻ سان اهو نڪتو جو عام ماڻهن، مذهبي ماڻهن جي اجاراداري خلاف بغاوتون ڪيون. دراصل اهي بغاوتون ۽ مزاحمتون ئي انهن تحريڪن جو بنيادي محرڪ هيون، جن جو زوردار اظهار، ادب ۾ شاعريءَ وسيلي ٿيندو رهيو. ان ڪري، اهي تحريڪون روحانيت، وحدانيت، انسان دوستيءَ ۽ وطن دوستيءَ سان گڏ مزاحمتي، رومانوي ۽ باغيانہ پهلو رکندڙ هيون. ’اناالحق‘ ۽ ’وحدت الوجود‘ جا صوفياڻا نُڪتا، نفسياتي طور تي دنيا جي ستم ظريفي ۽ ڏکايل انسانن لاءِ هڪ ڏڍ، سهارو ۽ دلي آسرو بڻجي پيا هئا، انهن نُڪتن وسيلي ماڻهن مالڪ جي ذات کي پنهنجي اندر ۾ ويجهو محسوس ڪيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ ماڻهن مان مذهب جي بنياد تي فرق ختم ٿيڻ لڳا ۽ ماڻهو آسودگي محسوس ڪرڻ لڳا.

”هيءَ هڪ اتفاقي ڳالهہ آهي تہ هندن ۾ ڀڳتي تحريڪ پهريون پيرو هندستان ۾ ان وقت پيدا ٿي، جڏهن وحدت الوجود جا حامي اهو عقيدو مسلمانن ۾ مقبول ڪرڻ ۾ مصروف هئا، اهڙيءَ ريت ٻئي تحريڪون رلي ملي هڪ ٿي ويون ۽ انهن جي نتيجي ۾ اهو سمجهيو ويو تہ جيڪڏهن ظاهري طور نہ سهي، پر اندروني طور سمورا مذهب هڪ آهن.“(3)

انهن آڊاواڙ سنتن جي باغياڻا نغمن جي گونج انقلابي سوچ جي ابتدا ڪئي، انهن جي تبديليءَ واري فڪر مان ويدانتي فڪر جي اوسر ۽ ارتقا ٿي، جنهن اڳتي هلي هندو مذهب ۾ نواڻ آندي.

"آڏواڙ سنتن جو آندولن، نارائڻ جي ڀڳتيءَ تي آڌارت هو. پنهنجي ڪجهه ڀيا به آچاريه آيا، جن عوامي احتجاج کي قبول ڪندي، ڀڳتيءَ جي جهوني وصف ٻڌائي. انهن آچارين مان پرمک هو: رامانج آچاريه (1037 – 1137ع) رامانج ڌرم کي آسان بڻائيندي، سڀني لاءِ ممڪن بڻايو پر ڏکڻ ۾ ايترو ڀيد ڀاو وڌيل هو جو ڪيس وڏيڪ آزادي ڏيڻ مشڪل هو، اتي شودرن کي ڀڳتيءَ جو اڪار ته ڏنو ويو پر ڪين شاسترن پڙهڻ جي اگيا نه ڏني وئي." (4)

ڀڳتي تحريڪ جو مکيه نُڪتو مذهبي تنگ نظري، ڀيدڀاءَ خلاف بغاوت ۽ انسانيت سان پيار ڪرڻ هو. ڀڳتي تحريڪ جون مکيه ٻه شاخون هيون. سگڻ ڌارا، نرگڻ ڌارا ۽ پريم مارگي ڌارا.

"'ڀڳتي' جي معني آهي محبت، پوڄا ۽ بندگي، اسلام جي همه گير اثرن سبب ' هٺ يوڳي ' فقيرن ' توحيد ' کي بنيادي عقيدو تسليم ڪري، پنهنجي طريقي جي تحريڪ شروع ڪئي. هندو برهمڻن ۾ وري سوامي شنڪر آچاريه 'ادويت' (بغير + دوئي) جي نالي سان جڻ هڪ قسم جي فلسفه توحيد جي پرچار شروع ڪئي، مگر اهو خواص تائين محدود رهيو. ان بعد رامانج هن فلسفي جي اصولن تي 'رام ڀڳتي' يعني 'رام جي پوڄا ' جوبنياد وڌو ۽ ولڀ آچاريه وري ڪرشن ڀڳتيءَ جو بنياد وڌو. اهڙيءَ طرح سنه 1400_ 1500ع جي وچ ڌاري ' ڀڳتي تحريڪ ' ٽن گروهن ۾ ورهائجي وئي. "(5)

هيءَ تحريڪ هڪ تمام وسيع تحريڪ هئي، جنهن جا اثر پوري هندستان جي سڀني ملڪن جي سڀني معاشرن، ادب، سياسي ۽ سماجي حالتن تي پيا.

''برصغیر کے ادبیات کو بھگتی تحریک نے بڑی خوبی سے متاثر کیا اور فارسی، عربی اور سنسکرت کے مقابلے میں دیسی بولیوں کو اہمیت دی۔ بھگت چونکہ عوام کے دلوں اترنا چاہتے تھے اس لیے ان کی شاعری میں نرمی، لچک، خلوص اور محبت کی فراوانی ہے۔ اس شاعری کی ایک اور خوبی اس کا آہنگ اور ترنم ہے۔"(6)

ڀڳتي تحريڪ جو هڪ وڏو ۽ باڪمال شاعر ڀڳت ڪبير به هو جنهن جي ڪلام کي سنڌ ۾ وڏي مقبوليت ملي. سندس فڪر جا اثر سنڌي شاعريءَ تي پيا. ڀڳت ڪبير جو تعلق ڀڳتي تحريڪ جي 'نرگڻ واد' شاخ سان هو.

> "نرگڻ ڪوين جو وري وشواس هو تہ برهم کي ڪو بہ روپ يا آڪار، شڪل شبيهہ نہ آهي. هو هر روپ ۾ هر جاءِ تي سمايل (Omni present) آهي. جنهن ۾ ملڪ محمد جائِسي ۽ ٻين شاعرن جون رچنائون ۽ ڪبير، دادو ديال وغيره جي ڪاويہ اچي ٿي. "(7)

ان کان علاوه 'پريم مارڳي ڌارا ' جي فڪر جي صوفي مت ۽ اسلامي تصوف جي قدرن سان گهڻي مشابهت هئي. ان ڪري سنڌ ۾ ڀڳت ڪبير کي گهڻو پسند ڪيو ويو. ڀڳتي تحريڪ جا اثر تہ ڀڳت ڪبير کان اڳ ئي پهچي چڪا هئا، پر ان جيتري مقبوليت ڪنهن ٻئي کي نہ ملي سگهي.

> "اتر ڀارت ۾، جنهن اندر سنڌ بہ اچي پئي وئي، ڀڳتي هلچل کي جنم ڏنو. سنڌ ۾ سڏنو ڀڳت، قاضي قادن، شاهہ لطيف، سامي، اتر پرديش ۾ رئيداس، ڪبير، سورداس، تلسيداس، بنگال ۾ جئہ ديو، چيتنيہ، راجستان ۾ دادو ديال، ميران، سندرداس؛ گجرات ۾ نرسي ڀڳت ۽ پنجاب ۾ شيخ فريد، گرونانڪ، اڳد ۽ ٻيا انيڪ سنت ڪوي پيدا ٿيا، جن عوام جي ٻڏندڙ دلين کي سهارو ڏيڻ لاءِ ڀڳتي ڀاونا جو ڦهلاءُ ڪيو. آهستي آهستي ان لاڙي هڪ وشال هلچل جو روپ ورتو جا اڳ ڀارت ۾ ڪڏهن بہ نہ هلي هئي. "(8)

ڀڳتي شاعري، هندي ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۽ ٻولين ۾ چيل آهي، پر اهو فقط هندو شاعرن جو ڪمال ئي نہ آهي. هندي ٻولي ۾ ڀڳتي تحريڪ کي ڪيترن ئي مسلمان صوفي شاعرن بہ پنهنجايو ۽ ان فڪر کي اڳتي وڌايو.

> "هنديءَ ۾ شعر چوڻ وارا وڏا صوفي بزرگ ۽ شريعت جا صاحب عالم هئا. سندن وڏي عزت هئي ۽ ڪنهن بہ مسلمان سندن ڀڳتي شاعريءَ تي اعتراض نہ ڪيو. ان کان علاوه هڪ وڏو صوفي شاعر حضرت عبدالقدوس گنگوئي (1461 — 1537ع) هو. جيڪو مشهور ديني عالم هو. هُو هنديءَ جو وڏو شاعر هو. سندس تخلص 'الکداس' هو. سندس هندي دوهن جو ڪتاب ' الک باڻي' جي نالي سان مشهور آهي. جنهن کي 'رشد نامو' پڻ سڏيو ويندو آهي. "(9)

ڀڳتي تحريڪ جا هندو شاعر بہ احتجاجي ۽ تنقيدي هئا. خاص ڪري انهن جو هيٺين ذاتين سان تعلق هو. هنن خراب رسمن ۽ مذهبي اجاراداريءَ تي تنقيد ڪئي. ڀڳتي شاعرن نجات، خدا، عبادت، انسانيت ۽ زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي هڪ الڳ

نقطئہ نظر ڏنو. سندن خيال انقلابي مذهبي هئا. اهڙن شاعرن تي اسلامي تهذيب جو گهرو اثر هو. جالبي صاحب لکي ٿو تہ:

”مسلمانوں کے ساتھ آنے والے اور پھیلنے والے نئے تہذیبی اثرات اس بر عظیم میں بت پرستی اور ذات پات کے خلاف ایک ایسا شعور بیدار کیا کہ عوام بھی یہ سمجھنے لگے کہ نروان اور نجات کا راستہ برہمنوں کے ہی قبضے میں نہیں بلکہ جو بھی چاہے اسے حاصل کر سکتا ہے۔ اس لیے ایسی تحریکیں بہت مقبول ہوئیں اور ان کے رہنماء اور نمائندے بھی عوام سے پیدا ہوئے۔ کبیر جولاہے تھے، نام دیو ذات کے دھوبی تھے، سادھنا سندھ کے قصائی تھے، روی داس ذات کے چمار تھے۔ دھرم داس بنیے تھے اور ستا ذات کے ڈوم تھے۔ ان کا کلام گرو گرنتھ میں ملتا ہے۔(10)

سنڌ ۾ ڀڳتي تحريڪ

ڀڳتي تحريڪ جو زوردار اثر ڀڳت ڪبير جي معرفت سنڌ ۾ پيو. سندس دوها، ٻاٽيون، ڀڄن ۽ ڪيرت سنڌ ۾ مقبول هئا. سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي فني اعتبار کان بہ هندي شاعريءَ جو وڏو اثر آهي. سنڌي شاعريءَ جي قديم صنف دوهيڙو يا دوهو هنديءَ جي اثر سبب آيو جنهن مان سنڌي شاعريءَ جي اهم صنفن بيت ۽ وائيءَ جي ارتقا جو سفر شروع ٿيو. سنڌ جي شاعرن قاضي قادن، شاهہ ڪريم، لطف الله قادري، شاهہ عنايت رضوي، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، صاحبڏني فاروقي، روحل فقير، مراد فقير کان وٺي سچل سرمست، ساميءَ ۽ بيدل تائين سڀني شاعرن تي هندي شاعري ۽ ڀڳت ڪبير جو وڏو اثر آهي، ڇو تہ سندن فڪر توحيد، عشق الاهي، مذهبي هم آهنگي ۽ انسان دوستيءَ سان سرشار آهي. ڀڳتي تحريڪ ۾ ڀڳت ڪبير جي حيثيت بيان ڪندي جالبي صاحب لکي ٿو تہ:

” بھگتی تحریک کا سب سے بڑا شاعر کبیر ہے۔ کبیر (1518) بنارس کے رہنے والے اور ذات کے جلاہے تھے۔ وہ مذہب و ملت اور ذات پات کی تفریق کو برا سمجھتے تھے۔ توحید کی تلقین ان کا شیوہ اور بت پرستی و شرق کی مخالفت ان کا ایمان تھا۔ کبیر نے اپنے کلام کے ذریعے انہی خیالات کو طرح طرح سے پیش کیا ہے۔ اور اس بات پر زور دیا کہ عشق ہی عرفان کا ذریعہ ہے۔ اسی سے آتما کو شانتی ملتی ہے۔ رام اور رحیم ایک ہے۔ یہ وہ رام نہیں ہے جو سیتا کا شوہر اور راجہ دشرتہ کا بیٹا ہے۔ بلکہ 'رام' "رحیم' کا ہندوی نام ہے۔ یہ ہی اللہ ہے جو ہمہ صفات ہے۔ ماورا بھی ہے اور سریانی بھی، جس کی کوئی شکل

نہیں ہے۔ جو ہر جگہ موجود ہے۔ انسان کا دل خدا کا گھر ہے۔ عشق کے ذریعے خدا تک پہنچا جاسکتا ہے۔ کبیر دنیا کو مایا جال کہتے ہیں۔ خدا منزل ہے۔ جسے خدا مل گیا اسے سب کچھ مل گیا۔ بے ثباتی دہر ان کا محبوب موضوع ہے۔ انہیں ھندو اور مسلمان دونوں کا ایک ہی راستہ دکھائی دیتا ہے۔ ایک وید پڑھتا ہے اور دوسرا قرآن۔ ایک نماز پڑھتا ہے اور دوسرا پوجا کرتا ہے۔ دل کی صفائی اور من کا پریم ہی اصل چیز ہے۔" (11)

ڀڳتي تحريڪ جا سنڌ ۾ ٻيا شاعر روحل فقير، مراد فقير، سامي ۽ آسو رام آسو به آهن. توڙي جو ڀڳتي تحريڪ ٻارهين صدي عيسويءَ کان زور ورتو ۽ پندرهين صدي ان جي عروج جو دؤر هو، پر پوءِ به ان جا اثر دير تائين نظر ايندا رهيا آهن. اردو ادب جي تاريخ ۾ ڀڳتي تحريڪ جو مطالعو هڪ خاص مقام رکي ٿو. اڪثر اردو ادب جي تاريخن ڀڳتي تحريڪ کي اردو ادب جي ابتدائي تحريڪ طور پيش ڪيو آهي. ڀڳتي تحريڪ وارو زمانو توڙي جو اردو جي دؤر هندوي ۽ ان جي مختلف محاورن وارو دؤر هو. ان ڪري انهن سڀني محاورن جا ادبي مطالعا هندي ادب جا مطالعا سمجهيا ويندا آهن. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دؤر جو روحل فقير ۽ مراد فقير هندي شاعريءَ جي ڀڳتي تحريڪ جا نمائندا شاعر هئا. روحل فقير جي هندي شاعريءَ تي ويدانت مت، ڀڳتي مارڳ ۽ صوفي مت جا گڏيل اثر آهن. هو ڀڳت ڪبير جو معتقد هو ۽ پاڻ کي ڀڳت ڪبير جو روپ سمجهندو هو. ڪيس ڪيترن ئي هنڌن تي خراج تحسين پيش ڪيو اٿائين:

"ہوں میں سکل شکل سوں نیارا، میں داس کبیر کہایا
ہمارے دیس نھیں ماتر بھومی، نھیں آکاشا، نھیں ہے دنتارا
ہمارے دیس نھیں ہے چندر، نھیں ہے سورج، نھیں ہے نو لکھ تارا
ہمارے دیس نھیں ہے برھما، نھیں وشنو، نھیں شو شکتی سارا
کہت روحل ہم روحل بھی ناہیں، کبیر روپ ہمارا۔

(ترجمو: مان سڀ ڪجهه آهيان، جنهن کي ڪا به شڪل نه آهي، مان ڪبير جو پاڻ کي ٻانهون چوايان ٿو. منهنجي ديس ۾ نه زمين آهي نه آسمان، نه وري اونداهي آهي. منهنجي ديس ۾ نه چنڊ آهي، نه سج آهي نه وري اڻڳڻيا تارا ئي آهن. منهنجي ديس ۾ نه برهما آهي نه وشنو ۽ نه وري شو آهي. روحل چوي ٿو مان روحل به نه آهيان، اسان جي صورت ڪبير جي صورت آهي. "(12)

ڊاڪٽر تنوير عباسي پنهنجي ڪتاب ’ شاهه لطيف جي شاعري ‘ ۾ سنڌي شاعري تي جن ادبي روايتن ۽ لاڙن جي اثرن جو ذڪر ڪيو آهي، انهن ۾ هندي شاعريءَ جي فن ۽ فڪر جي اثر ۽ خاص ڪري ڀڳتي تحريڪ جو ذڪر آهي. لکي ٿو ته:

”عربن کان اڳ سنڌ تي ٻوڌين ۽ برهمڻن جي حڪومت رهي آهي. ڪرشن ڀڳتي، رام ڀڳتي، ناٿ پنٿي ۽ نرگن واد، هندي ادب ۽ خاص ڪري شاعريءَ جون اهم تحريڪون رهيون آهن. اهي شاعراڻيون تحريڪون سنڌ ۾ به پهتيون. “(13)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ قديم سنڌي شاعرن، جن ۾ قاضي قادن، شاهه ڪريم، لطف الله قادري، شاهه عنايت رضوي ۽ شاهه لطيف جي ڪلام کي جاچي اهو ظاهر ڪيو آهي ته انهن تي ڀڳت ڪبير ذريعي ڀڳتي تحريڪ جا اثر پيا. اهي اثر نه صرف فڪر جي حوالي سان هئا، پر فن جي حوالي سان به هئا.

”درويش ڪبير ۽ سندس پيدا ڪيل گروهه جو زمانو 15 ۽ 16 صدي عيسويءَ وارو آهي؛ سنڌ ۾ قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم به ساڳئي دؤر جا آهن. اسان جي خيال ۾ هنن بزرگن جي به تڪن دوهن جي سٽاء ۽ سلوڪ جو سرچشمو درويش ڪبير جا عارفانه هندي دوها هئا، جي ان وقت سنڌ ۾ يقيني طور عام مروج هئا. “(14)

ان سان گڏ هندستان ۾ جوڳين واري گُرو گورکناٿ واري تحريڪ به ان ئي سلسلي جي ڪڙي هئي، جنهن جا محرڪ به مذهبي هئا. قديم سنڌي شاعريءَ تي اڳ ۾ ان جو اثر هو. اهي گوتم ٻڌ جا سَڌَ هئا.

”ان مان ٻئيهون سڌ هو گرو گورکناٿ. انهيءَ گورکناٿ اچي، اها ناٿ پنٿي تحريڪ شروع ڪئي. انهيءَ ناٿ پنٿي تحريڪ ۾ هن اها ڳالهه چئي ته بابا! گوتم ٻڌ جن ڳالهين کي پاڻ نه مڃيندو هو يا اعتبار به ڪندو هو اهي ساڳيون ڪيون ٿا پيا مورتي پوڄا جون، انهيءَ ڪري ان کي نه مڃو. انهيءَ ناٿ پنٿ جا جوڳي جيڪي هئا، سي سڄي هندستان ۾ ڦهلجي ويا. “(15)

سنڌي ٻوليءَ جي اوائلي شاعر قاضي قادن جي ڪلام ۾ انهن جوڳين جي فڪر جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. ” فڪري طور تي قاضي قادن سنڌ جي وجودي فڪر سان سلهاڙيل آهي. مٿس جوڳ، ويدانت ۽ تصوف جو گهرو اثر آهي. “(16) جوڳين ۽ سنياسين جو فڪر تپسيا، مجاهدن ۽ ڏيهان ڏيهه گهمڻ ڦرڻ سان تعلق رکي ٿو ان کي

بہ اساسي سنڌي شاعري ۾ خاص مقام حاصل آهي. ۽ ان جا بنيادي نُڪتا بہ اهي ئي عشق، فنا، نفس مارڻ ۽ نرواڻ حاصل ڪرڻ آهن. ان ڪري اهو 'پورب پار' جو فڪر بہ ڀڳتي تحريڪ ۽ صوفي مت سان گڏ هلندو رهيو. انهن جوڳين جي فڪر ڪي سنڌي اساسي شاعرن باقاعدي 'سر رام ڪليءَ' ۾ جاءِ ڏني. جوڳين ۽ سنياسين جو فڪر سڀ کان پهريان شاه لطف الله قادري جي رسالي ۾ ملي ٿو جن ڪي زهد ۽ تقوي جي صاحبن طور تمثيلي انداز ۾ بيان ڪيائين. جيڪو پوءِ شاه لطيف تائين الڳ سر 'رام ڪلي' طور ظاهر ٿيو. ان کان پوءِ جن ٻين شاعرن جي رسالن ۾ جوڳين ۽ سامين يا سر رامڪلي ملي ٿو انهن ۾ مخدوم عبدالرحيم گروهڙي ۽ خليفو نبي بخش لغاري، سچل سرمست، بيدل وغيره اچي وڃن ٿا.

ڀڳتي شاعري ۽ صوفيانہ شاعريءَ جا جيڪي بنيادي ۽ مکيہ فڪري موضوع آهن، انهن ۾:

1. توحيد يا وحدت جي وائي
2. وحدت الوجود ۽ ادويت
3. مذهبي هم آهنگي ۽ رواداري.

اهي نڪتا ۽ موضوع سيني شاعرن جي ڪلام ۾ ملندا. ان دؤر ۾ انهن موضوعن جي سخت ضرورت سمجهي پئي وئي. ڪيترائي نُڪتا ان دؤر جي مذهبي روايتن تي تنقيد ڪندڙ بہ آهن. سنڌ ۾ ڀڳتي تحريڪ ۽ باغياڻي روايتن جو امين ڀڳت ڪبير هو ۽ ڪانئس ٻين متاثر ٿي انهن موضوعن تي ٻين شاعرن بہ لکيو.

"پندرهين صدي عيسويءَ جي ثقافتي ۽ روحاني تاريخ ۾ ڀڳت ڪبير ڪي خاص درجو حاصل هو. هن جي اتاهين سوچ عصبيت جي صورت پسندي ۽ روحاني آمريت خلاف شديد قسم جي احتجاج جي حيثيت رکي ٿي. هن سمورن ثقافتي ۽ مذهبي قدرن خلاف بغاوت ڪندي صداقت سان رابطي رکڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس تعلق جيئن تہ سماج جي هيٺين طبقي سان هو ۽ هن جي سوچ تي اجتماعيت پسندي غالب هئي، ان ڪري پاڻ پنهنجي پيشروئن مهاوير ۽ مهاتما ٻڌ کان بہ وڌيڪ سماجي طبقي پسنديءَ جي مخالفت ڪيائين. هن ڪي پنهنجي ڪوشش وسيلي انسانن اندر هڪجهڙائي پيدا ڪرڻ جي پوري پڪ هئي. اهو يقين سندس فڪر جو بنياد بنجي پيو. انسانن لاءِ خارجي رهنمائيءَ کان زياده

باطني رهبريءَ تي زور ڏيندي ڀڳت ڪبير سڀني ظاهردارين جي (جيڪي مذهبن ۾ داخل ٿيل هيون) سخت مخالفت ڪندو رهيو. اهائي ڳالهه هن ڪي مسلمانن صوفين ڏانهن مائل ٿيڻ ۾ مددگار ثابت ٿي. "(17)

سندس فڪر جي ابتدا ان سوچ جي بغاوت کان شروع ٿئي ٿي، جتان تفرقو نفرت ۽ ڀيد ڀاو شروع ٿئي ٿو. هو اهڙن سمورن علمن ڪي نندي ٿو جيڪي انسانن کي ورهائن ٿا. مذهبي اجاراداريءَ جي سخت مخالفت ڪري ٿو ۽ انسانن ۾ هيڪڙائي ڏيکاري ٿو. سندس دوهن ۾ اهڙو فڪر سمايل آهي. چئي ٿو:

" بيد، پران، قرآن، ڪتيبا، نانا ڀانت بکهاني،
هندو، ترڪ، جين اور جوگي، ايڪل ڪاهو نہ جاني.

(ويد، پراڻ، قرآن — اهي سڀ ڪتاب مختلف طور پڙهيا وڃن ٿا. هڪڙا هندو يا مسلمان ۽ ٻيان جوڳي — پر هڪ (مولا) ڪوبہ نہ ٿو ڄاڻي. "(18)

ان ساڳي نُڪتي کي روحل فقير بيان ڪيو آهي، چئي ٿو:

" پرهيا بيد، ڪتيب جا، ٿا ڏين ڏورانهان ڏس،
سي سچ سڃاڻن ڪينڪي، موهيا پسي مس،
راتيان ڏينهان روحل چئي، رڙهي تنهن کي رس،
پيرِ پريان جو پس، نائي ڪنڌ قلوب ۾" (19)

ان فڪر جي اپٽار قاضي قادن هيئن ڪئي آهي:

" ڪنز، قدوري، ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ،
تہ ڪر منڊي ماڪوڙي کوهہ ۾، پيئي ڪچي اپ " (20)

ڀڳت ڪبير وحدت جو شاعر هو ان فڪر جو سنڌي شاعرن تي گهرو اثر آهي.

"درويش ڪبير جي 'رام ڀڳتي' واري موحدانہ نظريي کي سنڌ ۾ مقبوليت حاصل ٿي. ڀٽائي صاحب ٻهريون دفعو ' سر رام ڪلي ' ۾ هن نظريي کي ورجايو ۽ ڪائنس پوءِ هن نظريي سنڌ جي هر صوفي شاعر جي ڪلام جو ورد وظيفو بڻجي ويو. سچل، روحل، نانڪ يوسف ۽ ٻين متعدد ڪافي گو شاعرن، ' رام ' بمعني هڪ ڌڻيءَ واري تخيل کي پنهنجي ڪلام ۾ بار بار پيش ڪيو آهي. "(21)

شاهہ لطيف سر رام ڪلي ۾ ’ رام ‘ کي ان صورت ۾ پيش ڪيو آهي:

” رام رهين روح، ٻهر ٻولين ڪو ٻيو،
سدائين سفر ۾ مٿا ٿين موءِ
سامين جا صبوح، ساريان گهڻو سيد چئي. “(22)

ڀڳت ڪبير وحدت جو علمبردار هو سندس هي دوهو ڏسو:

”صاحب میرا ایک ہے دوجا کہانہ جائے
دوجا صاحب جہ کہوں صاحب کھرا رسائے۔
(میرا صاحب یعنی مالک ایک ہی ہے کسی دوسرے کو مالک نہیں کہہ سکتا۔ اگر میں
کسی دوسرے کو مالک کہوں گا تو میرا مالک سخت ناخوش ہوگا۔)“(23)

وحدت جو بيان شاهہ ڪريم وٽ هن طرح آهي:

” تون چؤ الله هيڪڙو، وائي ٻي مَ سک،
سچو اکر من ۾ سو ئي لکئو لک.“ (24)

مطلب سيني صوفين ۽ ڀڳتي شاعرن وٽ وحدت جو وهانءُ آهي ۽ دوئيءَ کان دوري آهي، هو ٻئي جي ٻانهپ جا منڪر آهن. خود اسلامي فڪر جو بنياد ان نڪتي تي آهي، جنهن کي شاهہ لطيف هيئن بيان ڪيو آهي:

” وحده لاشريڪ له ھيءُ هيڪڙائي حق،
ٻيائيءَ کي ٻک، جنهن وڌو سي ورسيا.“ (25)

مذهب جي بنياد تي نفرت ڀڳتي تحريڪ جو ٻيو اهم نڪتو آهي. ان نڪتي کي ڪبير خاص اهميت ڏني ۽ ماڻهن کي مذهب جي بنياد تي ويڇا پيدا ڪرڻ تي تنقيد جو نشانو بڻايو هو هر هنڌ هيڪڙائيءَ جو هوڪو ڏئي ٿو:

”ایک نرجن الکھ میرا۔ ہندو ترک نھوں نہیں میرا
راکھوں برپت نامحرم جانا۔تت ہی سمروں جو رہے ندانا
پوجا کروں نہ نماز گزاروں۔ایک نراکار ہردے نام سکاروں
نا حج جاؤں نہ تیرتہ پوجا ۔ ایک پچھانا تو کیا دوجا
کہے کبیر بھرم سب بھاگا ۔ ایک نرجن سوں من لاگا ۔“(26)

سنڌ ۾ مسلمان ۽ هندو مذهب جي بنياد تي ويڇا رکن ٿا، جهڙو رويو دلتن سان هندستان ۾ رکيو وڃي ٿو اهو سنڌ ۾ ماڙيچن سان رکيو وڃي ٿو خاص ڪري انهن کي

مسلمانن جي ٽانون کي جدا ڪرڻ جو تصور آهي. اهڙن نفرتن کي صوفي شاعرن نِنديو آهي. ان سلسلي ۾ روحل فقير جو هي بيت چٽو ثبوت آهي:

"ڪفر ۽ اسلام ۾ تا پرن ابتا پير،
هڪ هندو ٻيو مسلمان ٽيون وچ وڏائون وير،
انڌن اوندهہ نہ لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،
پر روحل راهہ پرينءَ جي، جان گهڙي ڏنوسين گهير،
تہ رب مڙني ۾ هڪڙو، جنهن ۾ ڦند نہ ڦير،
سا ڪاڏي ڪندي پير، جا ستي ڪعبت الله ۾." (27)

صوفين ان نڪتي کي واضح ڪيو تہ سڀ مخلوق الله سائينءَ جي آهي ۽ مخلوق الله سائينءَ کي پياري آهي. مسجدون ۽ مندر فقط عبادتن لاءِ آهن. الله سائين هر هنڌ موجود آهي، ان ڪري مذهبن جي بنياد تي اعلى ۽ ادنى جو فرق نہ آهي. بخشش ۽ نجات الله سائينءَ جي هٿ ۾ آهي، ان ڪري نفرتون نہ ڪيو پر محبتون ڪيو. ان ئي موضوع تي صوفي دلپت جو بيت آهي:

" چاڪي وڏو پاڻ ۾، ترڪن واڻين وير،
جي پيپر ۾ پاڻ ڏٺي، تہ ڪرڙ ۾ ڪير،
ڪک پن ۾پڌرو آهي، پريان سندو پير،
انڌا، ڪاڻا ڪينڪي، لهن هن پونءَ جو پير،
ڪو سجو پسي سير، دلپت چوي دوست جو." (28)

ان سان گڏ هڪ ٻيو اهم نُڪتو جيڪو تصوف ۽ ڀڳتي تحريڪ جو آهي، اهو آهي وحدت الوجود يا ادويت واد Pantheism. وجودن جي وحدت وارو فلسفو محققن جو خيال آهي تہ ابو علي سنڌي ويدانتي فلسفي جي ادويتوادي فڪر کان حضرت بايزيد بسطاميءَ کي آگاهہ ڪيو هوندو. ويدانتي مقولا 'اهم برهم اسمي' ۽ 'تت توم اسي' وحدت الوجود جي فلسفي 'انا الحق' يا 'سبحاني ما اعظم شاني' سان مشابهت رکن ٿا. حقيقت ۾ محقق ان راءِ جا بہ آهن تہ اسلامي تصوف يا وحدت الوجود واري فڪر تي هندي ويدانتي فڪر جو اثر موجود آهي.

هر شيءِ ۾ مالڪ جي هستيءَ جو هجڻ جا ڪيترائي مثال صوفين ڏنا آهن. اسلامي تصوف جي صاحبن مان مولانا رومي، جامي، شيرازي ۽ ٻين شاعرن ان نڪتي کي بيان ڪيو آهي. ڀڳتي شاعريءَ ۾ بہ ان فڪر جا چٽا عڪس موجود آهن. ڀڳت ڪبير ڪيترين ئي تشبيهن ذريعي هر شيءِ ۾ مالڪ جي جلوي کي بيان ڪيو آهي:

”تیرا سائیں تجھ میں جیوں پہنپن میں باس
کستوری کا مرگ جیوں پھر پھر ڈھونڈے گھاس۔
(تیرا مالک تجھ میں اس طرح سمایا ہے جیسے پھولوں میں خوشبو۔ تو کیوں کستوری کے ہرن کی طرح گھوم گھوم کر گھاس میں خوشبو تلاش کرتا ہے۔)
جیون تل مانھیں تیل ہے جیو چقمق میں آگ
تیرا سائیں تجھ میں جاگ سکے تو جاگ ۔
(جس طرح تل کے اندر تیل اور چقماق کے اندر آگ رہتی ہے اس طرح تیرا مالک تجھ میں ہے۔ اگر تو جاگ سکے تو جاگ یعنی یہ سمجھ لے۔“(29)

هي فڪر سنڌي شاعري جو اساس آهي. هر صوفي شاعر وحدةالوجود جو بيباڪ اظهار ڪيو آهي.

حوالا

1. **راموڻي، وندنا اشوڪ. ”سچا سامين پنڌ“. ڪنڌ ڪوٽ: روشن راھ، 2010ع. ص:97.**
2. **شوق، علي نواز. (مرتب) ”ڪنڌڙيءَ جو ڪلتار صوفي روحل فقير“ سکر: هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع. ص:20.**
3. **ساڳيو ص:21.**
4. **راموڻي، وندنا اشوڪ. ”سچا سامين پنڌ“. ڪنڌ ڪوٽ: روشن راھ، 2010ع. ص:99.**
5. **بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش. مرتب: هڪڙو انور فگار. ” سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو“. حڪومت سنڌ: ثقافت کاتو 2014ع. ص:37، 36.**
6. سدید، ڈاکٹر انور سعید۔ "اردو ادب کی تحریکیں" کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 2021ع۔ ص:135، 134.
7. **راموڻي، وندنا اشوڪ. ”سچا سامين پنڌ“. ڪنڌ ڪوٽ: روشن راھ، 2010ع. ص:112.**
8. **ساڳيو ص:112.**
9. **شوق، علي نواز. (مرتب) ”ڪنڌڙيءَ جو ڪلتار صوفي روحل فقير“ سکر: هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع. ص:23، 22.**
10. جالبی، جمیل۔ "تاریخ اردو ادب" (جلد اول)۔ لاہور: مجلس ترقی ادب 2007ع۔ ص:42.
11. **ساڳيو ص:43.**

12. بدوي، لطف الله. " ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام". حيدرآباد : سنڌي ادبي بورڊ، 1964ع. ص:21.
13. عباسي، تنوير. " شاھ لطيف جي شاعري ". ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، 2015ع. ص:39.
14. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش. مرتب: هڪڙو انور فگار. "سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو". حڪومت سنڌ: ثقافت کاتو 2014ع. ص:44، 43.
15. جويو تاج. (چونڊ ۽ سهيڙ) "ساميءَ تي هڪ نئين نظر". ڪراچي: پريم ساگر پبليڪيشن، 2002ع. ص:34.
16. ميمڻ، ڊاڪٽر عبدالغفور. "سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر". حيدرآباد : سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو 2017ع. ص:83.
17. همايوني، نياز. " آءٌ ڪانگا ڪر ڳالھ ". حيدرآباد : سنڌي ادبي بورڊ، 2007ع. ص:37، 36.
18. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش. مرتب: هڪڙو انور فگار. " سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو ". حڪومت سنڌ: ثقافت کاتو 2014ع. ص:45.
19. بدوي، لطف الله. "ڪنبڙيءَ وارن جو ڪلام". حيدرآباد : سنڌي ادبي بورڊ، 1964ع. ص:62.
20. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش. مرتب: هڪڙو انور فگار. "سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو". حڪومت سنڌ: ثقافت کاتو 2014ع. ص:45.
21. ساڳيو ص:49، 48.
22. ساڳيو ص:48.
23. اودھ، ھری۔(تالیف)"بھگت کبیر۔فلسفہ شاعری"لاہور: فکشن ہاؤس،2006ع. ص:25.
24. سنڌي، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد. "شاھ ڪريم جو ڪلام " ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، 2007ع. ص:87.
25. آڏواڻي، ڪلياڻ، مرتب " شاھ جو رسالو" ڪراچي، سنڌيڪا اڪيڊمي: 2014ع. ص:10.
26. اودھ، ھری۔(تالیف)"بھگت کبیر۔فلسفہ شاعری"لاہور: فکشن ہاؤس،2006ع. ص:18.
27. شوق، علي نواز. (مرتب) " ڪنبڙيءَ جو ڪلتار صوفي روحل فقير " سکر: هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع. ص:45.
28. ساڳيو ص:13.
29. اودھ، ھری۔(تالیف)"بھگت کبیر۔فلسفہ شاعری"لاہور: فکشن ہاؤس،2006ع. ص:29،28.